

Розділ II

ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 329:[94(477)+94(470+571)] «18/19»

О.М. Федьков
(м. Київ)

РОБІТНИЧИЙ КЛАС ТА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМИН У КОНТЕКСТІ СПЕЦИФІКИ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

У статті зазначається, що внаслідок розвитку капіталізму та модернізації в Російській імперії відбулися значні прогресивні зміни в розвитку економіки, в соціальній структурі суспільства, зростала питома вага міського населення та ролі міст у житті країни. Водночас, політична система ґрунтувалася на ідеї абсолютизму й царизм всіляко обмежував діяльність політичних партій та громадських організацій, а його національна та конфесійна політика посилювала нерівноправність націй. Все зазначене засвідчувало конфліктність процесу модернізації і необхідність змін у країні. Серед багатьох альтернативних урядовому курсу моделей розвитку суспільства існувала соціал-демократична, що ґрунтувалася на марксизмі. Усі марксистські партії та спілки романівської Росії, за запропонованою автором класифікацією, поділялись на інтернаціональні (РСДРП, СДКПіЛ, Українська соціал-демократична спілка) та національні (всі інші, зокрема й РУП (УСДРП)). Попри єдину ідеологічну основу, перші виступали за пріоритет соціальних аспектів у революційній боротьбі та за побудову єдиної централізованої марксистської партії з автономними національними секціями. Другі поділяли принципи класової революційної боротьби, проте водночас виступали на захист національних прав пригноблених націй і за забезпечення їхнього державно-правового статусу в майбутньому. У партійному будівництві вони були прихильниками федеративного устрою РСДРП або ж обстоювали самостійне існування національних марксистських партій.

Соціал-демократи представляли себе партіями робітничого класу, чисельність якого в Російській імперії неухильно зростала в другій половині ХІХ та на початку ХХ ст. І хоча пролетарі склали меншість населення країни,

проте вони були політично та соціально активною групою. Пролетаріат був поліетнічним і це створювало передумови для діяльності інтернаціональних і національних марксистських партій. Відзначено національні та регіональні особливості робітництва. В українських губерніях імперії переважав російський пролетаріат. Існувала специфіка в розвитку індустріального, ремісничого та кустарного й сільськогосподарського робітництва.

Ключові слова: модернізація, соціал-демократія, марксизм, робітничий клас, національний, інтернаціональний.

У демократичних політичних системах важливою є проблема взаємовідносин політичних партій і різних соціальних груп суспільства. Стратегії, визначені партійними програмами, та постійна практична робота в представницьких органах, в установах виконавчої влади та серед різних соціальних груп забезпечують постійні зв'язки партій та громадян. Розглядаючи означені питання в історичній ретроспективі, констатуємо, що значно складніше вибудовувалися взаємини політичних партій та різних соціальних груп в умовах авторитарної царської влади Російської імперії. Попри те, що ця проблема привертала й привертає увагу науковців, вона потребує подальшого дослідження. Зазначена настанова стосується також взаємовідносин пролетаріату і марксистських партій.

Сьогодні перед ученими постає завдання вивчення реального, а не міфологізованого робітничого класу; його загальної чисельності та кількості робітників окремих груп, регіональних особливостей розміщення пролетаріату, рівня кваліфікації, питомої ваги постійного, кадрового робітництва, ступеня його політичної свідомості й організованості, формування ментальності та інші¹. У багатонаціональній Російській імперії важливе значення мало питання про національний склад і національні особливості робітництва. Вивчення зазначених проблем необхідне для адекватнішого відображення його взаємин з політичними партіями. Адже давно є очевидною безпідставність претензій більшовиків на «монопольне володіння» пролетаріатом, яка, внаслідок ідеологічних настанов, знаходила ствердження в працях радянських істориків². Робітничий клас українських губерній був соціально та політично важливою групою населення краю. Попри те, що маємо блискучу монографію Б. Кравченка, присвячену проблемам соціальної структури суспільства України у XX ст.³, робітнича історія регіону заслуговує подальшого вивчення⁴. Вітчизняні дослідники мають скористатися набутками західних учених у вивченні складного соціального світу робітництва, використовуючи для цього такі сучасні напрями досліджень, як історія знизу, історія повсякденності, мікроісторія, гендерна та локальна історії та інші історичні субдисципліни⁵.

Внаслідок промислового перевороту та модернізації в країні відбувалися тривкі трансформації, у ході яких здійснився перехід від традиційного

аграрного до індустріального суспільства⁶. У синтезах українських та зарубіжних дослідників⁷ відзначено складний та внутрішньо суперечливий процес становлення буржуазних підвалин суспільства. Найбільш послідовно та повно охарактеризував модернізацію українського суспільства Наддніпрянської України у другій половині XIX — на початку XX ст. дніпропетровський дослідник О. Шляхов⁸. Власне, автор наочно довів, що процеси тієї доби в Наддніпрянщині, що входила до складу Російської імперії, цілком підпадають під визначення Ж. Ле Гоффа конфліктної модернізації. Остання захопила лише частину суспільства та призвела до серйозних конфліктів з минулими традиціями⁹. Український історик показав, що російська модернізація мала «наздоганяючий» характер та ініціювалася самодержавством. Царизм прагнув, насамперед завдяки технічному прогресу, зміцнити військову могутність та зберегти за Росією статус «великої держави». Воднораз зміни охопили економіку та етносоціальну структуру, сприяли зростанню міського населення, міст та їхньої ролі у житті суспільства, розвитку освіти. Мінялися ціннісні установки різних соціальних груп, стереотипи поглядів та поведінки людей, їхнє повсякденне життя¹⁰. Внаслідок зазначених змін Росія перетворилася з аграрної країни в аграрно-індустріальну.

Попри це, питома вага осіб, зайнятих у сільському господарстві наприкінці XIX ст. залишалась переважаючою. За підрахунками сучасних російських дослідниць Н. Іванової та В. Желтової, вони разом з членами сімей склали 74,6% жителів імперії¹¹. Проте селянство також утягувалось у ринкові процеси; заможне — шляхом розвитку торговельного сільського господарства, а частина середнього та бідне — беручи участь, як наймана робоча сила, в роботі промислових підприємств, у поміщицьких економіях і господарствах заможних односельців. Загалом приблизно 1/5 частина сільських обивателів мали побічні заробітки, переважно у промисловості та сільському господарстві¹². Зазначений вихід за «зачароване коло» громади поступово призводив до розширення світогляду селян, який загалом, як і раніше, характеризувався «аграрно-традиційним світобаченням»¹³.

Модернізаційні економічні тенденції продовжилися на початку XX ст. У 1913 р. 56% національного доходу давало сільське господарство, 29% — промисловість і будівництво, решта — транспорт, сфера послуг та інші галузі¹⁴. Можна погодитися з висновками сучасного американського дослідника економічної історії романівської Росії П. Грегорі, що напередодні Першої світової війни рівень її економіки, хоча й був нижчим, ніж у західних сусідів, але розвиток сільського господарства, показники темпів росту випуску продукції перевищували аналогічні європейські¹⁵. Тож, незважаючи на проблеми зростання, змістом своєї праці автор назвав історію «успіху економіки Російської імперії».

Проте, попри незаперечні здобутки модернізаційних змін, у країні нагромаджувалися значні соціальні проблеми. Із нерозв'язаністю аграрного

питання пов'язувалось скрутне становище більшості селян. Важкими були умови праці та життя робітничого класу. У багатонаціональній Російській імперії залишалось невирішеним національне питання, існували дискримінації на основі приналежності до певних релігійних конфесій¹⁶.

Водночас, модернізація не зачепила політичної сфери, в якій Російська імперія залишалась державою з самодержавно-абсолютистською формою правління, без парламенту та громадянського суспільства. «Даючи «вільну» суспільству в економічному, соціальному та культурному плані, престол вперто не допускав його до сфери законодавчої та адміністративної, — писав Р. Пайпс. — Монарший трон, як і раніше, наполягав на тому, що володіє винятковим правом на законодавчу та виконавчу діяльність, що цар є монарх «необмежений» і «самовласний» і що закони повинні виходити від нього»¹⁷. Ситуацію ускладнював особистісний чинник. В умовах наростаючої кризи імперії царем-автократом, за словами М. Вебера, була «така нікчемність, як нинішній цар» — Микола II¹⁸. Ця оцінка, можливо, занадто категорична, однак беззаперечним фактом є те, що імператорська влада не зуміла адекватно відповісти на ті виклики, що ставило життя, й запобігти революції.

У суспільстві Російської імперії збільшувалось розуміння необхідності змін. Об'єктивно існували множинні та варіативні альтернативи того урядового курсу, який проводився. Представники різних ідейних напрямків — консерватори, ліберали, націоналісти та соціалісти — розробляли програми розвитку країни, які становили собою моделі суспільних перетворень¹⁹. Вони засвідчували поліваріантність можливих альтернатив розвитку.

Соціалістична модель переустрою держави розроблялася радикальною інтелігенцією й знаходила підтримку все більшої частини населення країни. Ця модель не була однорідною, оскільки засновувалась на різнорівневих та різноспрямованих теоріях, ідеологіях і програмах. Однією з найпопулярніших субмоделей була соціал-демократична, що ґрунтувалася на марксистській теорії. Аналізу цього «діалектичного методу з комуністичним світоглядом»²⁰ і його національних версій присвячено величезний обсяг літератури, тому спробувати його охарактеризувати в рамках цієї роботи нереально. Надзвичайно різняться й сучасні оцінки, а часто висловлюються полярні точки зору щодо марксизму. Наведемо приклад із нещодавньої дискусії «Марксизм на сході Європи», ініційованої львівським журналом «Україна модерна». У передмові модератори обговорення висловили досить нейтральне міркування: «Виглядає на те, що марксизм належить до вічних теорій. Завдяки поєднанню економічного детермінізму, морального імперативу та політичного пророцтва, а також з огляду на те, що нерівність не зникає зі світу, тільки дещо видозмінює свої прояви, марксизм приречений на глобальний вплив у щоразу змінних національних формах»²¹. Водночас, прикінцева репліка відомого американського вченого Р. Пайпса була вкрай негативною. «Я вважаю, — зазначав він, — що марксизм був незаперечною

хворобою, з якого боку не подивитися. Він полонив інтелектуалів, пропонуючи прості відповіді на складні запитання, та обманював простих людей, обіцяючи їм утопію. Всюди, де марксизм приходив до влади, він провадив до політичної тиранії та економічного зубожіння»²². Своє останнє слово в дискусії не сказали прихильники марксизму, яких у світі ще багато. Водночас, всі дослідники розуміють, що подати консолідовану точку зору на це з'явище, принаймні найближчим часом, не вдасться.

У працях, присвячених політичним партіям і суспільним рухам початку ХХ ст., один із лідерів російської соціал-демократії Л. Мартов охарактеризував соціал-демократичний напрям. Виходячи з того, що його ідеологією був марксизм, він виділив близько десяти політичних партій, які належали до цієї групи. Беззастережно соціал-демократичними названі РСДРП, Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд), Революційна українська партія (УСДРП), Соціал-демократія Королівства Польського й Литви, Соціал-демократія Латиського краю, Вірменська соціал-демократична організація та Литовська соціал-демократична партія. Окрім того, автор назвав ще декілька організацій, які, на його думку, перебували на роздоріжжі між соціал-демократією та іншими «менш визначеними у класовому відношенні» політичними партіями — Вірменська національно-революційна партія «Гнчак», Польська партія соціалістична та Польська партія соціалістична «Пролетаріат»²³. У сучасному російському енциклопедичному виданні з історії політичних партій, поряд із названими, називають ще Соціал-демократичну партію Фінляндії²⁴. Попри те, що зазначені партії мали єдину ідейну основу, між ними та й всередині них точилися гострі дискусії з питань стратегії та тактики, співвідношення демократичних, зокрема національних, і соціалістичних завдань, ролі різних соціальних груп у революції й інших.

В умовах модернізації суспільства марксистські партії та організації здійснювали еволюцію в ідейному та організаційному відношеннях, що ускладнює їхню класифікацію. В радянській історіографії та у працях вчених країн соціалістичного табору використовувався поділ соціал-демократичних партій на революційні та опортуністичні²⁵. Попри те, що зазначена класифікація відбивала відомі тенденції в соціал-демократичному русі, вона мала й значні вади. Вона виступала засобом ідейно-політичної боротьби та відбивала тенденцію до догматизації марксизму, що проявилася в міжнародній, але найбільше — в російській соціал-демократії. Сьогодні дослідники історії марксистських партій у Російській імперії визнають, що не лише більшовики, але й меншовики виступали за революційні зміни в країні. Зазначене можна сказати й про інші соціал-демократичні партії²⁶. Таким чином, вищезазначена класифікація не може повністю задовольнити сучасних учених ще й через свою заідеологізованість. Очевидно, названі «опортуністичними»

політичні партії доцільно йменувати «реформістськими» без зайвого ідеологічного «надриву» та осуду.

Водночас, значно більше може дати для розуміння соціал-демократичного руху в багатонаціональній Російській імперії, зокрема й у Наддніпрянській Україні, запропонована нижче класифікація. Залежно від пріоритетів у розв'язанні соціальних і національних проблем, ставлення до принципів партійного будівництва, усі марксистські партії Російської імперії можна поділити на інтернаціональні та національні. Інтернаціональні соціал-демократії виступали за побудову соціалістичного ладу, в якому здійсниться усупільнення засобів виробництва й на цій підставі будуть ліквідовані класи, а відтак — соціальний та національний гніт. У питаннях партійного будівництва інтернаціоналісти були прихильниками створення єдиної, централізованої соціал-демократичної партії, в якій би на підвалинах автономії діяли національні секції.

Національні соціал-демократичні партії перебували на класових засадах і у своїх програмних вимогах виступали за революційний переустрій чинного суспільства. Вони ставили питання про національно-правовий статус пригноблених націй у майбутньому (досягнення політичної незалежності, національно-територіальної чи екстериторіальної персональної автономії). У справах партійного будівництва вони виступали за існування незалежних соціал-демократичних партій або ж побудову РСДРП як федеративного об'єднання національних марксистських організацій.

Водночас, як і всяка схематизація, класифікація передбачає, що в рамках зазначених груп партій існували певні, часом значні відмінності. Так, інтернаціональні соціал-демократичні партії відбивали тенденцію глобалізації суспільства в умовах розвитку капіталізму та модернізації. Проте рівень переважання інтернаціональних завдань над національними пріоритетами у зазначених партій був неоднаковим. Те саме можна сказати й про національні марксистські політичні партії; розвиток їхнього національного радикалізму залежав від ступеня національної свідомості робітничого класу та суспільства загалом, рівня впливовості інших національних політичних партій, з якими взаємодіяли соціал-демократи.

Інтернаціоналізм як ідеологічна та суспільно-політична течія відстоювала концепцію співпраці вільних і рівноправних спільнот. Він виходив із принципу, що нація, національна приналежність не можуть бути виключними чинниками у розвитку суспільства. Інтернаціоналізм ставить ідею міжнаціональної співпраці й солідарності понад національними інтересами²⁷. Якщо додати, що у марксизмі визнавався пріоритет класового над національним, то стає зрозумілим наскільки був важливим цей принцип в соціал-демократичному русі. Водночас, у процесі партійного будівництва марксистські партії використовували принцип демократичного централізму — систему керівництва й організації, за якої місцеві осередки підпорядковані

центральною партійною організацією. При цьому, як стверджують сучасні дослідники, російські соціал-демократи — й меншовики, й більшовики — були прихильниками демократичного централізму з наголосом на другій частині цього поняття²⁸. При поєднанні принципів інтернаціоналізму та демократичного централізму в практиці партійного будівництва, особливо щодо національних марксистських партій, існували різноманітні інтерпретації та застосування. Проведення централістичної лінії у розбудові РСДРП, з акцентом на інтернаціоналістському характері партії та при недооцінці значення розв'язання національного питання на практиці перетворювалося в боротьбу російської соціал-демократії з уявним «опортунізмом» і «націоналізмом» національних марксистських партій. Часто за таким псевдо-інтернаціоналізмом приховувався російський великодержавний шовінізм.

Виходячи з зазначених критеріїв, до інтернаціональних марксистських партій можна зарахувати РСДРП та Соціал-демократію Королівства Польського й Литви. До цієї ж групи слід віднести й Українську соціал-демократичну спілку. Всі інші марксистські партії, що діяли в Російській імперії належали до національних соціал-демократій. Інтернаціональні та національні марксистські партії різнилися у тактиці та стратегії діяльності. Перші акцентували увагу на класових завданнях пролетаріату у повсякденній боротьбі — проти самодержавства та буржуазії, а майбутнє пов'язували з побудовою соціалістичної республіки, в якій з ліквідацією приватної власності зникне експлуатація, зокрема й національна. Національні соціал-демократичні партії, поряд з класовими завданнями, вважали за необхідне повсякденно боротися з національним гнобленням, а інтереси нації в майбутньому прагнули забезпечити за допомогою публічних державно-правових інститутів. Розглядаючи український соціал-демократичний рух, слід зазначити, що західні дослідники ще раніше підмітили співіснування національно-та соціально-визвольної тенденцій у ньому²⁹. У партійному сенсі першу представляла РУП (УСДРП), а другу — Спілка.

Незважаючи на відмінності, усі соціал-демократичні організації репрезентували себе передовим загоном робітничого класу, що ідейно обґрунтовує та на практиці відстоює його інтереси. Тому цікаво поглянути, чим був пролетаріат Російської імперії на межі XIX та XX віків. У першій ґрунтовній праці з історії російської соціал-демократії, яку написав Л. Мартов, зазначалося: «Сучасний робітничий рух є продукт капіталістичної промисловості»³⁰. Й справді, під впливом капіталізму та модернізації відбувалося руйнування станового суспільства та формування класів капіталістичного ладу, насамперед буржуазії та пролетаріату³¹. Водночас, це був складний, багаторівневий процес, у ході якого відбувалася трансформація, внаслідок якої витворювалась низка перехідних соціальних типів.

Проблема формування та розвитку робітничого класу, внаслідок ідеологічних настанов, належала до пріоритетних у радянській історіографії.

Значним був доробок українських радянських істориків у вивчення розвитку капіталістичної промисловості та формування робітничого класу³². Водночас, зазначена проблема була предметом помітних маніпуляцій. Так, з метою довести готовність царської Росії для здійснення соціалістичної революції В. Ленін, а за ним — радянські дослідники стверджували, що наприкінці XIX ст. «пролетарське та напівпролетарське населення» країни складало більше половини всіх жителів — 63,7 млн³³. Ще далі пішов Ю. Поляков, який, «опираючись на ленінську методологію», зазначав, що у 1897 р. пролетарі та напівпролетарі склали не менше 50%, а в 1913 р. — 53,2% населення Росії. Цей же автор стверджував, що загалом експлуатовані маси склали близько 80% жителів країни³⁴. Звісно, рівень бідності в країні залишався значним. Однак, ця методика була некоректною та мала на меті лише одне — довести наявність існування об'єктивних передумов та закономірність здійснення соціалістичної революції.

Складання пролетаріату прискорилося у пореформену добу внаслідок завершення промислового перевороту в 1880-ті рр.³⁵ та розгортання капіталістичної індустріалізації в Російській імперії. За даними Н. Іванової та В. Желтової, в 1900 р. у країні вже нараховувалось 12,2 млн представників робітничого класу³⁶. Щоправда, аграрно-індустріальний характер економіки засвідчувало те, що найчисельнішою категорією робітників були сільсько-господарські, які налічували понад 4,5 млн осіб (37,3%). Фабрично-заводський робітничий клас, представники якого працювали на крупних підприємствах, складав 2,6 млн осіб (21,7%). Пролетарів, зайнятих у дрібній промисловості, нараховувалось 2,0 млн осіб (16,4%)³⁷. До Першої світової війни населення імперії значно виросло, на третину збільшилась і чисельність робітничого класу, яка перевищила 18,2 млн осіб. Зросла й кількість різних категорій робітництва, хоча загалом їх частка залишилась приблизно такою ж³⁸. Попри те, що у 1860–1913 рр. чисельність робітничого класу зросла приблизно в чотири рази, він усе ще складав меншість населення країни, близько — 19,6%³⁹. Його економічне становище було вкрай важким, а розрив між ним та реальними потребами — зростаючим⁴⁰. Водночас, це була досить соціально та політично активна група суспільства.

Розглянемо кількісний та якісний склад робітників у регіональному розрізі, з особливою увагою щодо України. Понад 75% робітників розташовувалося в Європейській частині Російської імперії. Найпотужнішим у промисловому розвитку був Центрально-промисловий район, у якому на початку XX ст. зосереджувалося понад 30% фабрично-заводських робітників⁴¹. Друге місце за чисельністю займав промисловий робітничий клас України, який у 1900 р. складав 15,2%, а в 1912 р. — 16,4% робітників імперії (відповідно — понад 310 тис та 406 тис. осіб)⁴². Найвищі темпи індустріалізації спостерігались у Царстві Польському — єдиному регіоні імперії, де кількість самодіяльного населення, зайнятого у сільському госпо-

дарстві, складала менше половини⁴³. У 1912 р. у Польщі нараховувалося понад 300 тис. фабрично-заводських робітників або 12,3% їх загальноімперської чисельності⁴⁴. Дещо меншою, але зростаючою була чисельність робітників Північно-Західного району з Петербурзькою губернією та Бакинський промисловий центр у Закавказзі з динамічною нафтовою галуззю промисловості⁴⁵. В усіх зазначених регіонах працював російський пролетаріат, який разом із частиною національного робітництва підтримував діяльність РСДРП. За територією, охопленою організаціями російських соціал-демократів, вона була загальноімперською партією.

Пролетаріат Російської імперії був багатонаціональним за складом. В узагальнюючій праці з історії робітничого класу наводяться дані на 1897 р. про питому вагу національностей у складі населення та питому вагу робітників певної національності в загальній чисельності робітників країни. Наведемо дані у порядку спадання: росіяни — 43,3% та 61,8%; українці — 17,4 та 6,8; поляки — 6,2 та 8,4; євреї — 3,9 та 6,6⁴⁶. Отже, найчисельнішим був російський робітничий клас, який значно перевищував питому вагу російського населення у складі країни. Він зосереджувався не лише в російських губерніях, але й в інших регіонах імперії й впливав на фахове зростання та соціально-політичну активність робітників корінних національностей. Наявність потужного загону російського пролетаріату в національних регіонах була також чинником русифікації робітників пригноблених націй. Перевищували питому вагу своїх національностей у складі народонаселення країни також поляки та євреї. Українські робітники, після росіян та поляків, були третіми за чисельністю у складі робітничого класу. Однак, якщо порівнювати з питоною вагою українців, які займали друге місце за чисельністю у складі населення імперії, то можна погодитися з твердженням про загалом селянський характер української нації.

Промислово розвинуті регіони Російської імперії концентрували найбільшу кількість робітничого класу та ставали центрами значної активності політичних партій, особливо соціалістичних. Унаслідок відомих причин, у радянській історіографії головна увага приділялась РСДРП, особливо її більшовицькій фракції. Проте це призводило до недооцінки меншовиків, а також інших, менш впливових партійних організацій. Для ілюстрації проблеми наведемо приклад, який стосується чисельності партійних осередків РСДРП.

За даними радянського дослідника А. Уткіна, російські соціал-демократи мали розгалужену мережу партійних організацій, яка у 1905–1907 рр. нараховувала в українських губерніях щонайменше 83 організації⁴⁷. Такою ж цифрою оперують інші дослідники⁴⁸. Проте, вона є неточною. Очевидно, автори свідомо «недорахували» низки меншовицьких соціал-демократичних організацій, які в Україні користувалися значним впливом⁴⁹. На підтвердження цієї гіпотези наведемо дані про Подільську губернію, де функціо-

нували переважно меншовицькі осередки. Зазначені вище дослідники стверджували, що на Поділлі існувало лише дві організації РСДРП — у Кам'янці-Подільському та Вінниці⁵⁰. Проте, за нашими даними, що базуються на науковій літературі й історичних джерелах, організації російських соціал-демократів, крім зазначених населених пунктів, діяли ще в шести повітових центрах — Балті, Брацлаві, Гайсині, Проскуріві, Летичеві та Могилеві-Подільському, а також у містах Бар Могилів-Подільського, Жмеринка Вінницького, Хмільник Літинського повітів, у містечках Бершадь Ольгопільського, Богопіль та Голованівськ Балтського, Городок Кам'янецького, Тульчин і Немирів Брацлавського повітів, а також у низці сіл Подільської губернії⁵¹. Отже, кількість організацій РСДРП в українських губерніях була значно більшою, ніж та, що сьогодні подається в працях істориків. Подальші дослідження дозволять виявити нові меншовицькі організації.

Водночас інші політичні партії також боролися за прихильність робітничого класу та були конкурентами соціал-демократів. Попри претензії марксистів на виключне право репрезентувати пролетаріат, серед останнього працювали політичні партії усіх напрямків, починаючи з соціалістичних, і закінчуючи консервативно-монархічними. Так, за даними І. Пушкарьової, вже в 1903–1904 рр. у діяльності серед робітничого класу були помічені представники не менше 16 революційних партій⁵². Найближчими конкурентами російських соціал-демократів, виступала неонародницька Партія соціалістів-революціонерів. Дослідження вчених засвідчують, що соціалісти-революціонери активно працювали серед робітництва, представники якого на початку XX ст. були в партії значною соціальною групою⁵³. В есерівських організаціях Наддніпрянщини робітники також склали велику частку партійців⁵⁴. Отже, ПСР активно працювала серед робітничого класу та частково користувалася його підтримкою.

Ліберальна Конституційно-демократична партія (Партія народної свободи) сподівалася спрямувати робітничий рух у реформістське русло й створити на таких засадах «істинно робітничу партію»⁵⁵. Кадети прагнули залучати робітників до своєї партії. Вони критикували стратегії та тактики революційних партій, які закликали до повстання⁵⁶. Водночас конституційні демократи виступали за поступовий, еволюційний розвиток країни. Щоправда, застереження лібералів проти соціалістичних партій та їхня позитивна програма, що для робітників передбачала впровадження робітничого законодавства, не знайшли розуміння в більшості суспільства, зокрема й у пролетаріату. Представники робітничого класу були досить нечисельною групою в партії⁵⁷. Не отримали кадети скільки-небудь значної підтримки й пролетаріату українських губерній⁵⁸. Очевидно, радикальний та швидкий спосіб розв'язання проблем суспільства, що пропонували револю-

ційні політичні партії, більше приваблював робітничий клас, ніж ліберальна програма поступового реформування країни.

Попри існуючі стереотипи про високий рівень класової свідомості пролетаріату, історики відзначають поширення консервативно-монархічних ідей і організацій серед робітництва. Чорносотенні «Союз русского народа», «Союз русских рабочих» й інші організації з позицій великодержавного шовінізму та соціального конформізму підходили до розв'язання суспільних проблем. Однак частина робітничого класу все ж підтримувала ці організації⁵⁹. Дослідники відзначають, що в чорносотенних організаціях перебували не лише «відсталі, несвідомі верстви пролетаріату», зокрема робітники важкої фізичної праці — одеські докери, але й висококваліфіковані робітники на Санкт-Петербурзькому Путіловському заводі, на Катеринославському Олександрівському Південноросійському заводі Брянського товариства та інших⁶⁰. За підрахунками І. Омелянчука, у 23 організаціях «Союза русских рабочих», які діяли в Російській імперії, нараховувалося щонайменше 30 000 членів⁶¹. Зазначені організації діяли під прапором «триєдиної формули» — «православ'я, самодержавство та народність» і підносили голос за рішучу боротьбу з революцією. Водночас вони виступали за розв'язання трудових конфліктів з фабрично-заводською адміністрацією шляхом переговорів, покращення економічного побуту робітників, поширення серед них кооперативних організацій (артілей, споживчих, ощадно-позичкових та інших) та ін. Таким чином, наведені факти засвідчують, що робітничий клас був об'єктом інтересу з боку політичних партій різних ідейних напрямків. За таких обставин соціал-демократи мали доводити пролетаріату переваги своєї програми та тактики боротьби.

Отже, розвиток капіталізму в економіці Російської імперії відбувався нерівномірно і призвів до формування робітничого класу, переважно в європейській частині країни. Водночас, чисельність та якісні характеристики робітництва мали суттєві регіональні відмінності. Існували також особливості пролетаріату різних націй, які входили до складу держави. Охарактеризуємо найбільші національні групи робітничого класу, що були представлені сильними марксистськими партіями — польський, єврейський і український.

Польський пролетаріат був чисельною та потужною соціальною групою. Як відомо, три розподіли Речі Посполитої кінця XVIII ст. призвели до втрати поляками власної держави, територія якої опинилася в складі Австрійської, Пруської та Російської держав. Розвиток капіталістичних відносин у польських землях відбувався нерівномірно, але в усіх частинах призвів до формування робітничого класу. Королівство Польське перетворилось на найбільш індустріально розвинутий регіон Російської імперії. У 1897 р. в польських губерніях було близько 250 тис. промислових

робітників, понад 67 тис. залізничників. Крім того, у сфері послуг і домашнього обслуговування працювало понад 270 тис. робітників⁶².

На початку XX ст. загальна чисельність робітників у 10 польських губерніях складала близько 800 тис. При цьому кількість фабрично-заводських робітників перед Першою світовою війною перевищувала 353 тис. осіб, залізничників — 84,5 тис., гірничих та гірничозаводських — 50,9 тис.⁶³ Петроковська, з центром у Лодзі, та Варшавська губернії були у промисловому відношенні найрозвинутішими; у першій знаходилося половина усіх робітників Варшавського робітничого округу, а в другій — майже чверть⁶⁴. У Лодзі з околицями зосереджувалася 93 тис. пролетарів, переважно текстильників, у Варшаві з передмістями — 66 тис., понад дві п'яті з яких — металістів, а Домбровський басейн був центром гірничо-металургійної та металообробної галузей промисловості⁶⁵. Отже, численний польський робітничий клас став соціальною основою діяльності польських марксистських партій — національної ППС, інтернаціональної СДКПіЛ і деяких менш впливових організацій.

Національний склад робітників у польських губерніях не був однорідним. Значну частину пролетарів складали євреї. Загалом у польських губерніях проживало понад чверть юдеїв романівської імперії й вони склали 14% жителів регіону⁶⁶. Серед містян Седлецької, Келецької та Радомської губерній євреї склали абсолютну більшість (понад 50 відсотків) населення⁶⁷. У польських землях відбувався інтенсивний розвиток ремесла та дрібної промисловості, в яких були заняті переважно євреї. Яскравим прикладом цього процесу стала Варшава, яка перетворилася на найбільше поселення євреїв у Європі та друге, після Нью-Йорку, у світі. Юдейське населення в цьому місті зросло з 127 917 (1882 р.) до 310 000 (1910 р.) осіб і напередодні Першої світової війни перевищило 38 відсотків варшав'ян⁶⁸. Проте питома вага фабрично-заводських робітників серед єврейського пролетаріату регіону була незначною. За даними Єврейського колонізаційного товариства в 1898 р. у Польщі нараховувалось лише 12 380 індустріальних робітників, що працювали переважно на фабриках і заводах, які належали євреям⁶⁹. Отже, робітничий клас у Польщі складався головним чином із поляків та євреїв.

Польський робітничий клас ідейно та організаційно орієнтувався на підтримку переважно національної ППС та інтернаціональної СДКПіЛ. Ці партії, попри суперечності між ними, претендували на представлення інтересів усього робітничого класу польських земель, незалежно від їхньої національної приналежності. Однак, юдейські пролетарі підтримували переважно Бунд та сіоністські соціалістичні організації. Така ситуація зумовлювала напружені взаємини польських марксистів і єврейського Бунду. Незначна частина робітників Польщі, поляків і євреїв, все ж підтримувала РСДРП, організації якої на початку XX ст. діяли в Варшаві, Любліні та

інших містах польських губерній⁷⁰. Цей факт засвідчує загальноімперський характер російської соціал-демократії. Щоправда, організації РСДРП у Польщі не були ні чисельними, ні впливовими.

Водночас, частина польських робітників перебувала за межами власної етнічної території. Значна частина польського пролетаріату зосереджувалася в Литві, Білорусі, Латвії⁷¹. Робітники-поляки працювали в українських губерніях Російської імперії. Однак їхня частка у складі робітничого класу України була незначною. Для прикладу, в 1897 р. у важкій промисловості українських губерній було зайнято 6,6 тис. поляків (4,55%) із 144,5 тис. промислового населення⁷². Щоправда, на окремих підприємствах частка польських робітників була більшою. Так, на Дніпровському заводі у Катеринославі з 3625 робітників поляки складали 27%⁷³. Невелика чисельність польських робітників й інтелігенції в українських губерніях Російської імперії створювало незначні можливості для діяльності в цьому регіоні польських марксистських партій. Праці дослідників та історичні джерела дозволяють говорити про окремі факти діяльності переважно ППС та, частково, СДКПіЛ у Правобережній Україні⁷⁴. Однак, діяльність польських марксистів мала спорадичний характер.

Єврейський пролетаріат вирізнявся серед інших національних груп робітників кращою організованістю, вищою політичною та національною свідомістю. У 1897 р. більшість юдеїв Російської імперії, 70% самодіяльного населення, займалося торговельно-промисловою діяльністю, працювали на транспорті та в сфері зв'язку «смуги єврейської осілости»⁷⁵. Подібною була структура зайнятості юдеїв в українських губерніях імперії. За даними сучасного українського історика І. Самарцева, близько третини єврейського населення Наддніпрянщини займалися промисловою діяльністю (10% робітники, до 20% кустарі, до 5% власники невеликих підприємств, ремісники, що наймали робітників), понад 40% займалися торгівлею, ще 3–4% займалися сільським господарством⁷⁶.

Вже стала хрестоматійною теза про неповну соціальну структуру української нації в складі Російської імперії⁷⁷. Але такою була доля більшості недержавних націй. Не меншою мірою це стосувалося юдеїв, хоча й мало свої особливості. Єврейські публіцисти початку ХХ ст. відзначали факт спотвореної соціальної структури «вічного народу», що пов'язували з відсутністю власної землі, власної держави. «Повсюди ми екстериторіальні (безземельні); — зазначав сіоністсько-соціалістичний діяч З. Островський, — ніде ми не маємо коріння в господарському житті і, висловлюючись образно, можна сказати, що ми плаваємо на поверхні капіталістичного океану...»⁷⁸.

На формування демографічної структури євреїв у царській Росії впливали юдейські традиції та соціально-економічні процеси, пов'язані з розвитком капіталізму та модернізацією країни. Талмуд — зібрання правових та релігійно-етичних положень юдаїзму — розглядав перебування євреїв у

кожній іншій землі, крім Палестини, за полон, з якого їх визволить Месія. Тому юдеїв спрямовували на заняття, що не прив'язували їх до чужої землі та дозволяли вийти з неї з усіма придбаннями⁷⁹. Це означає, що хліборобську діяльність у діаспорі, яка найбільше прикріплювала до землі, Талмуд не рекомендував. Релігійні настанови та життя у діаспорі сформували відповідну ментальність єврейського народу, який без пієтету ставився до роботи на землі. Специфікою Російської імперії було особливе антиєврейське обмежувальне законодавство, що посилювало національне гноблення юдеїв. Євреям, за незначними винятками щодо «корисних» категорій, заборонялося проживати поза межами штучно сформованої «смуги єврейської осілості», а в «смугі» — проживати в селах, бути власниками та орендарями земель (за виключенням єврейських сільськогосподарських колоній)⁸⁰, встановлювалися обмежувальні квоти на прийом євреїв до вищих навчальних закладів та інші⁸¹. Зазначені заборони заважали юдеям адаптуватися до суспільних змін, пов'язаних із модернізацією.

Згаданий вже діяч ЄСДРП «ПЦ» З. Островський вказував на відсутність єврейських робітників у великій фабрично-заводській промисловості Російської імперії. «Візьмемо Катеринославську губ., Донецький басейн, Московський промисловий центр або щось подібне, — зазначав він. — Як відомо, кожна із зазначених областей займає величезне становище і відіграє крупну роль в житті держави. Заглянемо ж, товариші, у всі ці фабрики і заводи, залізничні і суднобудівельні майстерні, опустимося в рудники, шахти і т. д. і переконаємося, що кваліфікованих єврейських робітників там немає...»⁸². І справді, єврейські робітники та ремісники зосереджувалися переважно на невеликих ремісничих та фабрично-заводських підприємствах. У дрібних торговельних закладах працювали торгівельні робітники або прикажчики⁸³.

Офіційна статистика 1897 р., внаслідок недосконалості методики проведення опису, подавала професійний склад населення, а не соціальний. Тому в одні групи об'єднували власників ремісничих, фабрично-заводських і торговельних закладів та працюючих на них робітників. Краще характеризує чисельно й якісно єврейський пролетаріат статистика Єврейського колонізаційного товариства, складена на основі анкет. Вона зазначає, що у 1898–1899 рр. у межах «смуги осілості» мешкало 398 704 найманих робітників-юдеїв, зокрема в ремісничому виробництві (підмайстрів та учнів) — 241 590 або 60,6%, чорноробів — 97 900 (24,6%), фабрично-заводських робітників — 46 313 або 11,6% і польових робітників (батраків) — 12 901 (3,2%)⁸⁴. Така структура єврейського пролетаріату підтверджується даними, наведеними у доповіді Бердичівського комітету Бунду його V з'їзду. У ній зазначалося, що Бердичів є великим торговельним центром Південно-Західного краю, де поряд з «гарячковою торгівлею ми знаходимо масу найрізноманітніших виробництв, переважно ремісничого характеру». 3 15 тисяч міських робітників

більшість працювала в ремісничих закладах, а на більш-менш великих підприємствах юдейський пролетаріат складав одиниці на чавуноливарному, меншість на 2–3 існуючих шкіряних заводах і більшість на 2–3 фабриках гнутих меблів⁸⁵. Водночас, радувало єврейських соціалістів із різних партій те, що юдейський пролетаріат відзначався організованістю, яка ґрунтувалася на традиціях взаємодопомоги єврейських ремісників та підмайстрів Східної Європи⁸⁶.

Яким було становище єврейського робітничого люду? За спостереженнями сучасника, відомого економіста А. Субботіна, у зв'язку з високою концентрацією єврейських торгівців у межах «смуги осілості», низькою купівельною спроможністю населення, юдейські крамарі мали мізерні статки⁸⁷. З тих же причин середньорічний дохід єврейського ремісника був у півтора-два рази менший, ніж доходи селянина⁸⁸. Найобездоленішою категорією робітників-юдеїв були чорнороби, яких перед Першою світовою війною нараховувалось не менше 110 тисяч⁸⁹. Діячі єврейських соціалістичних партій постійно наголошували на специфіці єврейського робітничого класу, його важкому соціальному та національному становищі та необхідності існування окремих організацій для відстоювання його інтересів.

Робітничий клас українських губерній Російської імперії був надзвичайно строкатим. Це позначалося в існуванні різних категорій робітників — за галузями господарства, характером занять, професіями, за типом (постійні, кваліфіковані й тимчасові), національністю та іншими. У зв'язку з розгортанням соціал-демократичного руху, виділимо три аспекти, що на наш погляд, є найважливішими. Найперше, вагомим показником його сформованості та політичної зрілості була наявність кадрів постійних, кваліфікованих робітників. Саме з цією частиною робітництва найбільше пов'язувалась діяльність марксистських партій. Друге, що суттєво впливало на діяльність соціал-демократичних партій — розподіл робітників за характером занять; це — робітники, зайняті в промисловості, в землеробстві, ремісничій та кустарній промисловості. Трудівники, що займалися відхожими промислами, приєднувалися до зазначених вище груп робітників. Аналіз соціал-демократичного руху засвідчує, що серед міського фабрично-заводського пролетаріату найбільшим впливом користувалися російські соціал-демократи. Українська соціал-демократична спілка РСДРП та РУП (УСДРП) найактивніше працювали поміж сільськогосподарського пролетаріату та близької до нього селянської бідноти. Серед робітників-кустарів та ремісників значною популярністю користувався єврейський соціал-демократичний Бунд. Третьою важливою ознакою пролетаріату України, що створювала передумови для діяльності інтернаціональних і національних марксистських організацій, був його багатонаціональний характер.

Використовуючи наявні джерела та літературу, охарактеризуємо кількісно та якісно робітничий клас України. Відомо, що недосконалість

статистики в Російській імперії, застосування різних методик розрахунків, зумовлюють наявність різних даних щодо чисельності робітництва. Так, за даними першого всеросійського перепису 1897 р., в українських губерніях імперії було 1 480 169 найманих робітників. За родом занять вони поділялися так: у промисловості, торгівлі й на транспорті працювало 425 413 осіб, у сільському та лісовому господарстві, місцевих промислах, рибальстві та полюванні — 424 569 і поденних, чорноробів і слуг — 630 187⁹⁰. Проте Комісія з вивчення добробуту населення, що працювала через чотири роки (1901 р.), подавала суттєво інші, більші цифри, що пояснити природнім зростанням чисельності робітничого класу неможливо. Зазначалося, що в українських губерніях було 2448 тис. робітників, зокрема 327 424 (13,4%) зайнятих у промисловості, 975 397 (39,8%) — у сільському господарстві, 753 585 (30,7%) — у ремісничій та кустарній промисловості, решта — 391 980 (16,1%) працювали на відхожих промислах⁹¹. Звісно, такі розбіжності пов'язані, насамперед, з різницею методики досліджень.

Індустріальний робітничий клас Наддніпрянської України зростав доволі швидкими темпами у другій половині XIX та на початку XX ст. Ця частина пролетаріату, в якій вбачали передовий загін революційної боротьби в буржуазно-демократичній та соціалістичній революції, була улюбленим об'єктом досліджень радянських істориків. Щоправда, ідеологічні настанови, які націлювали на показ високих якісних характеристик індустріальних пролетарів, а саме — наявності великої кількості постійних робітників і високого рівня їх концентрації на великих підприємствах; зображення класового єднання українських робітників із пролетаріатом інших націй, насамперед російської; обґрунтування тези про високий рівень класової свідомості фабрично-заводського робітництва; доведення неспроможності «буржуазних і націоналістичних фальсифікаторів історії України» — вносили спекулятивну складову в дослідження. Саме тому слід здійснювати верифікацію даних щодо кількості та якісного складу робітничого класу України.

Питання про класову та політичну (не)зрілість пролетаріату пов'язували з його якісним складом. Одним із важливих показників останнього була питома вага постійних, кадрових робітників. Зокрема, в праці з історії робітничого класу України зазначалось, що у 1892 р. на нещодавно збудованих Олександрійському та Кам'янському заводах було 44% постійних робітників, а на раніш введеному в дію Новоросійському заводі — 50%. Як один із показників формування постійних кадрів робітників розглядалася питома вага сімейних робітників; наприкінці XIX ст. на металургійних заводах таких налічувалося 44%, а на Новоросійському — 55%⁹². Отже, серед робітничого класу наприкінці XIX ст. тип постійних, кадрових робітників не був переважаючим. Зовсім незначну частку складали кваліфіковані представники робітничого класу⁹³. Вчорашні селяни становили близько половини робітників, тому годі говорити про сформовану у них «класову

пролетарську свідомість». Натомість, на основі наведених даних можна стверджувати, що вони були пролетарями переважно в першому поколінні й ментально являли собою перехідний соціальний тип, який здійснював трансформацію від селянина до робітника. Цю чисельну категорію трударів сучасні дослідники називають «робітник-пролетарій»⁹⁴. Тому соціал-демократичні партії й ставили завдання підвищувати освітній рівень робітничого класу, його політичну культуру, поширювати серед нього марксистські ідеї.

Ситуація поступово змінювалася на початку ХХ ст., але до 1914 р. кардинально не покращилася. На противагу даним українських та російських радянських дослідників, які стверджували про велику питому вагу постійних фабрично-заводських робітників у 1913 р.⁹⁵, сучасні вчені обережніше оцінюють їхню частку. «Оптимістичні» оцінки, зокрема, не поділяє російський учений М. Фельдман. Він зазначає, що на початку ХХ ст. ситуація з постійними робітниками принципово не змінилася. Як приклад, автор наводить дані про питому вагу прийшлих робітників на Катеринославщині: у 1913 р. вони складали 74% усіх пролетарів⁹⁶. Лише чверть робітників молодого індустріального району — Півдня України були вихідцями з робітничих сімей⁹⁷. Низку фактів, які засвідчують про велику питому вагу «робітників з наділом» серед пролетаріату Наддніпрянщини, наведено у монографії О. Шляхова⁹⁸. Це дало підстави автору стверджувати, що «висока плінність робочої сили... свідчила про незавершеність формування індустріального робітничого класу України. За рівнем кваліфікації та організованості йому було далеко до робітників розвинутих капіталістичних країн. А отже, можна казати про виникнення певного симбіозу пролетаря та селянина»⁹⁹. Отже, робітничий клас українських губерній залишався до кінця несформованим. Як і раніше, серед робітництва була висока питома вага прибулих і низькокваліфікованих робітників. Залишається відкритим питання про рівень політичної свідомості та організованості робітничого класу. Водночас, на нашу думку, дослідникам слід відмовитися від твердження про високий рівень класової свідомості робітників, яке передбачало не стільки обстоювання ним своїх соціально-економічних інтересів, політичних прав та свобод, а визнання того, що вони усвідомили свою «всесвітньо-історичну місію» повалення капіталістичного ладу та побудову комунізму.

Національний склад індустріального робітничого класу українських губерній був строкатим. Українські радянські історики зазначали, що понад 40% індустріального робітничого класу народились за межами України¹⁰⁰. Водночас, існує твердження, що українців у складі пролетаріату було трохи більше третини¹⁰¹. Проте більш зважена інформація наводиться в сучасному історико-економічному дослідженні. Його автори стверджують, що українське за походженням робітництво, за різними даними, складало 39–44% пролетаріату України й рекрутувалося головним чином із українського селянства¹⁰². Воно було переважно малограмотним і, опинившись у росій-

ськомовному міському середовищі, потрапляло під вплив російського пролетаріату та російських політичних партій. Все це пояснює те, чому найбільшою популярністю серед фабрично-заводських робітників українських губерній користувалися російські політичні партії, особливо соціалістичні.

Майже половина чисельності фабрично-заводського пролетаріату українських губерній зосереджувалося на Півдні України¹⁰³. Робітничий клас цього регіону був строкатим у національному відношенні, проте саме там нараховувалось найбільше пролетарів-росіян¹⁰⁴. За даними, наведеними відомим українським ученим та знавцем проблеми О. Реєнтом, у Донбасі 52–56% робітників були вихідцями з російських губерній¹⁰⁵. Це ж доводить зарубіжний дослідник Б. Кравченко, який стверджує, що більшість цих прибульців зосереджувалися на великих підприємствах степового регіону України¹⁰⁶. Зазначені дані корелюються з відомостями про кількість організацій РСДРП у південному регіоні України. Там, за нашими підрахунками, у 1905–1907 рр. російські марксистки мали щонайменше 53 партійні осередки, що становило 63,8% усіх організацій Наддніпрянщини¹⁰⁷.

Яскравим прикладом модернізаційних процесів на індустріальному Півдні був Катеринослав, характеристику якого подала українська дослідниця Т. Портнова¹⁰⁸. У пореформену добу й до революції 1917 р. чисельність його населення виросла майже у 10 разів і він увійшов до переліку 33 найбільших міст імперії. У 1897 р. переважна більшість жителів Катеринослава народились в інших регіонів і лише 31,4% городян народились у ньому. А найбільшими національними громадами були російська, єврейська й лише на третьому місті — українська; 16,2% населення міста уважали рідною українську мову¹⁰⁹. Яскраве враження промислової могутності справляв Олександрівський Південноросійський завод Брянського товариства, на якому працювало у 1902 р. близько 6 тис. робітників¹¹⁰. Тому не випадково, вже наприкінці XIX ст. виникла значна соціал-демократична організація — Катеринославський союз боротьби за визволення робітничого класу, представник якої брав участь у заснуванні РСДРП. Згодом на його основі виник катеринославський комітет РСДРП. На початку XX ст. єврейський Бунд розпочав у місті свою діяльність, конкуруючи з російськими соціал-демократами¹¹¹. Щодо української соціал-демократії, то перебуваючи в Катеринославі напередодні та на початку революції 1917 р. І. Мазепа зазначав, «головною базою українства на Катеринославщині було село. Місто було чуже, неукраїнське»¹¹². Отже, на індустріально розвинутому Півдні України, де зосереджувалося найбільше фабрично-заводських робітників, існували найкращі умови для діяльності насамперед російських соціал-демократів. Це пояснюється тим, що робітничий клас регіону за національним складом був переважно російський або ж зрусифікований.

Велику групу складав сільськогосподарський пролетаріат, серед якого активніше працювали українські соціал-демократи. Враховуючи динаміч-

ність об'єкта дослідження, недосконалість статистики та використання вченими різних методик обчислення, дані про чисельність сільських робітників піддавались корекції в наукових працях учених, як правило — в бік збільшення. Так, українська дослідниця О. Лугова, припускаючи, що частина селян, зайнятих на відхожих промислах, були задіяні в сільському господарстві, обрахувала загальну кількість сільських робітників 1171 тис. осіб¹¹³. Відомий історик-аграрник М. Лещенко також не сприйняв даних переписів як абсолютну істину; він додав до показників чисельності сільськогосподарських робітників 1901 р., поденників на цукрових плантаціях і частину прийшлих робітників із російських, білоруських губерній і з Бессарабії. Внаслідок цього чисельність сільськогосподарських пролетарів у його підрахунках суттєво зростала. Проте, якщо у 1968 р. він подавав загальну кількість цієї категорії робітників України приблизно 1,8–1,9 млн осіб¹¹⁴, то в 1977 р. він скоригував цифри в бік зменшення — до 1,7–1,8 млн осіб¹¹⁵. Об'єктивною підставою для такого підходу було наявне в українських губерніях аграрне перенаселення. Воно суттєво впливало на соціально-економічне, й, відтак, на політичне життя країни¹¹⁶. Селянське малоземелля підтверджує статистика землеволодіння 1905 р., яка засвідчує, що в Україні було 1 311 622 дворів з середніми розмірами надільної землі до 5 дес., що складало 44%¹¹⁷. Це були малоземельні господарства, наділів яких при тодішньому рівні агрокультури не вистачало для прогодування сім'ї, тому їхні власники одночасно працювали сільськогосподарськими робітниками, з метою заробітку засобів на прожиття.

Отже, на сьогодні немає достеменних даних про кількість робітничого класу України наприкінці XIX — на початку XX ст. Водночас, наведені цифри засвідчують, що найчисельнішою його категорією був сільськогосподарський робітничий клас. Власне, до нього зараховували не лише безземельних сільських пролетарів, але й сільську бідноту, що шукала додаткових заробітків.

Більшість осередків Української соціал-демократичної спілки РСДРП, як і РУП (УСДРП), знаходились переважно в аграрних регіонах правобережних та лівобережних губерній України, де вони розгортали свою роботу. У Правобережжі основною галуззю промисловості була харчова, робітники якої складали абсолютну більшість — 78,2%¹¹⁸. Її складовою була цукрова промисловість Наддніпрянщини, що перетворилася на яскравий символ розвитку капіталістичного підприємництва¹¹⁹. У шести губерніях Правобережжя та Лівобережжя України наприкінці XIX ст. зосереджувалося 80% підприємств галузі всієї імперії. Питома вага продукції у вартісному обчисленні складала 60 та більше відсотків промислового виробництва¹²⁰. Цукрові заводи та плантації цукрових буряків були центрами зосередження великої кількості робітників. Сучасний український дослідник Л. Раковський наводить статистичні дані, за якими кількість робітників, які наприкінці

XIX ст. працювали на бурякових плантаціях та на цукрових заводах, досягла понад 100 тис.¹²¹ Із цією цифрою можна погодитись, особливо беручи до уваги питому вагу постійних пролетарів у цукровій промисловості — від 15 до 25% усієї їх кількості¹²². У переважній більшості робітниками цукрової галузі були українські селяни.

Значну категорію пролетаріату українських губерній склали робітники ремісничої та кустарної промисловості. Й хоча, за даними Комісії з вивчення добробуту населення (1901 р.), ця частина робітництва у 2,3 рази перевищувала чисельність фабрично-заводського пролетаріату, проте їй приділялось недостатньо уваги в науковій літературі. Це пояснюється тим, що за марксистською схемою, зазначена частина робітничого класу асоціювалася з двома першими, нижчими стадіями розвитку капіталізму¹²³. Вона розглядалася хоча й «крупною», проте «резервною армією» капіталізму¹²⁴. Водночас, магістральну лінію прогресу історики-марксистки пов'язували з індустріальним робітничим класом, якому приділялася основна увага в дослідженнях.

Поширення дрібної промисловості та мануфактури в Російській імперії радянські історики пояснювали слабким економічним розвитком країни та незавершеністю процесу руйнування натурального селянського господарства¹²⁵. Перед Першою світовою війною за рівнем концентрації робітників у кустарній промисловості України губернії розподілялися так: Подільська — 89 тис. осіб, Чернігівська — 80 тис., Волинська — 71 тис., Полтавська — 67 тис., Херсонська — 56 тис. і Харківська — 49 тис.¹²⁶ Велику кількість кустарного та ремісничого пролетаріату в Правобережній Україні підтверджує Ф. Лось, який зазначає, що в 1912 р. у регіоні працювало понад 344 тис. кустарів та ремісників¹²⁷. Отже, робітники ремісничої та кустарної промисловості склали чисельну соціальну групу населення українських губерній.

Для її найкраще підходить монографія А. Задорожняка та О. Ресента, присвячена промислому виробництву в містах і містечках аграрної Подільської губернії¹²⁸. Дослідження засвідчує абсолютне переважання в краї ремісничої та кустарної промисловості. Автори наводять дані, за якими у 1903 р. кількість ремісників у регіоні становила 88 444 особи, у т.ч. 61 144 — майстри, 15 846 — підмайстри, 11 454 — учні¹²⁹. Вони засвідчують, що реміснича та кустарна промисловість і, відповідно, робітничий клас, займали тут домінуюче становище. Складніше з підприємствами, що офіційно зараховувались до фабрично-заводського типу. Проблема полягає в недосконалості російського законодавства, яке не зазначало різниці між мануфактурами з одного боку та фабриками і заводами з іншого. До останніх відносили «місця, де зібрано кілька робітників або ремісників, аби працювали над одним і тим самим видом виробу»¹³⁰. У 1895 р., щоправда, міністерство фінансів видало циркуляр, за яким до фабрик і заводів зараховували заклади, в яких працювало не менше 16 робітників, а при наявності механічного двигуна — незалежно від кількості робітників¹³¹. Проте й після

цього статистичні дані грішили неточністю й більшість підприємств, без урахування зазначених вище критеріїв, зачисляли до фабрично-заводської промисловості.

У 1903 р. в Подільській губернії налічувалося 4253 фабрично-заводських підприємств із 31 561 робітником. Водночас, на 52 цукрових заводах працювало 22 381 робітників (в середньому — 430 робітників на підприємстві) та на 86 винокурнях — 1182 робітники (майже 14 робітників на заклад)¹³². Отже, щодо цукрової та винокурної галузей варто говорити про існування підприємств переважно фабрично-заводського типу, а абсолютна більшість зазначених закладів були звичайними ремісничими майстернями, рідше — мануфактурними підприємствами. Проте, недосконалість методики обрахування призводила до перевищення даних про чисельність фабрично-заводського робітничого класу. Тому можемо з упевненістю стверджувати, що у містах і містечках Подільської губернії серед робітничого класу переважав пролетаріат кустарних і ремісничих підприємств.

Яким був національний склад робітників ремісничої та кустарної промисловості? У тій її частині, яка розміщувалась у селах, були зайняті переважно українські селяни¹³³. Відомий фахівець з історії промисловості та робітничого класу України О. Нестеренко навіть стверджував, що селянство становило серед кустарів Київської губернії (1912 р.) 80%, а Катеринославської — 63%¹³⁴. Дещо інші дані наводить Ф. Лось, який зазначає, що у містах Київській губернії працювало 36% робітників кустарної та ремісничої промисловості, у містах Подільської губернії — до 20%, а Волинської — до 23%¹³⁵. Ще частина ремісників і кустарів зосереджувалася в містечках. Але, оскільки склад населення міст і містечок регіону був багатонаціональним, то відповідним був і контингент ремісників. Наприкінці ХІХ ст. у містах Правобережжя нараховувалося 27% українців, 25% росіян, 5,5% поляків і понад 40% євреїв¹³⁶. У той же час у містечках регіону українці становили — 46,1%, євреї — 41,9%, росіяни — 5,4%, інші — 6,6%¹³⁷. По губерніях склад населення містечок дещо різнився; лише на Київщині українці склали більшість, а на Волині та Поділлі чисельнішими були юдеї¹³⁸. Частина міських жителів Правобережної України займалася сільським господарством; у 1860–1890-ті рр. кількість таких господарів-міщан подвоїлась. Ще більше таких господарств було в містечках. Вочевидь, ними володіли переважно українці, яким більше до вподоби була праця на землі, тоді як євреям заборонялося купляти та орендувати землю. Відтак, вони зосереджувалися на ремісничому виробництві та торгівлі.

Про питому вагу національностей у ремісничому виробництві Правобережної України свідчать також окремі дані. Наприклад, у 1891 р. у Кам'янці-Подільському діяло 11 цехів з 795 майстрами, з яких — 305 християн та 490 юдеїв¹³⁹. Характеризуючи роль останніх у економічному житті Правобережжя, сучасний дослідник А. Гуменюк зазначає: «В їх руках

перебувала більшість ремісничих закладів і невеликих підприємств. Вони ж становили переважну кількість тих, хто був зайнятий на цих підприємствах»¹⁴⁰.

Дещо іншою була ситуація в Лівобережній Україні. Але й у найбільш українському за складом населення губернському центрі, Полтаві, наприкінці XIX — на початку XX ст. євреї зосереджувалися в торгівлі та ремісничому виробництві. Ось як згадував про місто, в якому він народився, та становище юдеїв у ньому, один із діячів сіоністсько-соціалістичного руху та засновників держави Ізраїль, її другий президент І. Бен Цві: «В Полтаві, губернському місті на Україні, фабрик і заводів не було. Діяло декілька великих млинів, було багато ремісників та дрібних торговців. Літні ярмарки, особливо ярмарка на Іллю Пророка, в мій час перебували в занепаді. Населення жило головним чином збутом продуктів, які поступали з навколишніх сіл. Євреї торгували, займалися дрібними ремеслами, інколи зустрічались серед них чорнороби. З-за відсутності фабрик і заводів у Полтаві не було робітничого руху, ні єврейського, ні загального»¹⁴¹.

Отож, на основі наведених даних можемо стверджувати, що у кустарній та ремісничій промисловості зосереджувалися переважно євреї та українці. Серед робітників цих підприємств провадили свою роботу українські соціал-демократи. Юдейські кустарі та ремісники були об'єктом інтересу Бунду, якому доводилось конкурувати в боротьбі за впливи з сіоністсько-соціалістичними групами та партіями.

Таким чином, скасування кріпацтва відкрило шлях капіталістичного розвитку та модернізації в Російській імперії. Внаслідок цього відбулися значні прогресивні зміни в розвитку економіки, в соціальній структурі суспільства, зростала питома вага міського населення та ролі міст у житті країни. Водночас політичний устрій залишався заскорузлим. У його основі лежали ідеї абсолютизму. Недемократична політична система перешкоджала діяльності політичних партій та формуванню громадянського суспільства. Національна та конфесійна нерівноправність збільшували напругу в романівській Росії. Все зазначене засвідчувало конфліктність процесу модернізації й необхідність змін у країні. Серед багатьох альтернативних урядовому курсу моделей переустрою суспільства існувала соціал-демократична, що ґрунтувалася на марксизмі. Усі марксистські партії Російської імперії, за запропонованою мною класифікацією, поділялись на інтернаціональні (РСДРП, СДКПіЛ, Українська соціал-демократична спілка) та національні. Попри єдину ідеологічну основу, перші виступали за пріоритет соціальних аспектів у революційній боротьбі та за побудову єдиної централізованої марксистської партії з автономними національними секціями. Другі поділяли принципи класової революційної боротьби, проте водночас виступали на захист національних прав пригноблених націй і за забезпечення їхнього державно-правового статусу в майбутньому. У партійному будівництві вони були

прихильниками федеративного устрою РСДРП або ж навіть обстоювали самостійне існування національних марксистських партій.

Соціал-демократи представляли себе партіями робітничого класу, чисельність якого в Російській імперії неухильно зростала в другій половині XIX та на початку XX ст. І хоча пролетарі склали меншість населення країни, проте вони були політично та соціально активною групою. Робітничий клас був багатонаціональним і це створювало передумови для діяльності інтернаціональних і національних марксистських партій. Водночас, існували особливості розвитку різних груп пролетаріату — фабрично-заводського, ремісничого та кустарного й сільськогосподарського. Індустріальний робітничий клас у зазначений період залишався до кінця не сформованим; на фабриках і заводах працювала ще велика кількість тимчасових, прийшлих, а отже — низькокваліфікованих працівників. Більшість фабрично-заводських робітників українських губерній були росіянами. Інші етнічні групи робітничого класу, зокрема й українці, піддавались русифікації. Серед цього сегменту пролетаріату найактивніше працювали організації РСДРП. Великою групою робітництва були ремісники та кустарі. Вони суттєво перевищували чисельність індустріальних пролетарів. У цій групі високою була питома вага українських та єврейських ремісників і кустарів. Єврейський соціал-демократичний Бунд зосереджувався на діяльності серед юдейських пролетарів. Найчисельнішу групу робітництва, серед якого найактивніше працювали українські соціал-демократи, репрезентував сільськогосподарський пролетаріат. Він складався не лише з безземельних сільських робітників, але й численного біднішого селянства. Останнє було малоземельним і, шукаючи засобів заробітку, наймалося в господарства підприємців сільськогосподарського профілю. Загалом, у боротьбі за вплив на робітничий клас соціал-демократам доводилося конкурувати з політичними партіями інших ідейно-політичних напрямків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Реснт О.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / Олександр Реснт. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 30–32; *Фельдман М.А.* Промышленные рабочие России в начале XX века / М.А. Фельдман // Вопросы истории. — 2006. — № 1. — С. 20.

² *Варгатюк П.Л.* В огне трёх революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трёх российских революциях / П.Л. Варгатюк, В.Ф. Солдатенко, П.М. Шморгун. — К.: Политиздат Украины, 1986; *Иванов Л.М.* Революция 1905–1907 гг. на Украине / Л.М. Иванов // Революция 1905–1907 гг. в национальных районах России. — М.: Госполитиздат, 1949. — С. 14–106; *Курас И.Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / И.Ф. Курас. — К.: Наукова думка, 1978; *Лось Ф.С.* Революция 1905–

1907 років на Україні / Ф.Є. Лось. — К.: Вид. АН УРСР, 1955; Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. — Одеса: Маяк, 1980; Нариси історії Волинської обласної партійної організації. — 2-е вид., перероб. і доп. — Львів: Каменяр, 1981; Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. — К.: Політвидав України, 1980; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. — Львів: Каменяр, 1982 та ін.

³ *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / Богдан Кравченко [Пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко]. — К.: Основи, 1997.

⁴ Зазначена наукова проблема перебуває сьогодні на узбіччі історіографічного процесу, а поодинокі праці не містять якісно нового знання про робітничий клас. Див., наприклад: *Москалюк М.* Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX — на початку XX століття / Микола Москалюк. — Тернопіль: ТНПУ, 2012. — С. 127–147.

⁵ *Алеврас Н.* «Заперты мы на заводе»: локальный мир горнозаводской культуры дореволюционного Урала / Н. Алеврас // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках. Сборник статей / под ред. И.В. Нарского. — Челябинск: Каменный пояс, 2003. — С. 57–69; *Рябчук А.* Формування і занепад робітничого класу (спроба огляду) / Анастасія Рябчук // Україна модерна. — 2009. — № 14 (3). — С. 126–142; *Соколов А.К.* Перспективы изучения рабочей истории в современной России / А.К. Соколов // Отечественная история. — 2003. — № 4/5. — С. 131–142; *Соколов А.К.* Драма рабочего класса и перспективы рабочей истории в современной России / А.К. Соколов // Социальная история. Ежегодник, 2004. — Москва: «Российская политическая энциклопедия» РОССПЭН, 2005. — С. 7–52.

⁶ Словарь историка / Отв. ред. Никола Оффенштадт. Составители: Грегори Дюфо, Эрве Мазурель, Никола Оффенштадт. — М.: РОССПЭН, 2011. — С. 103–104; *Побережников И. В.* Переход от традиционного к индустриальному обществу: Теоретико-методологические проблемы модернизации / И.В. Побережников. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 6, 59.

⁷ Історія України. Навчальний посібник / Заг. ред. В.А. Смолія. — К.: Альтернативи, 2002. — С. 152–159; *Субтельний О.* Україна: історія / Орест Субтельний / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. стаття С.В. Кульчицького. — 3-тє вид., перероб. і доп. — К.: Либідь, 1993. — С. 324–381; *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Ярослав Грицак. — К.: Генеза, 1996. — С. 58–65.

⁸ *Шляхов О.Б.* Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX — початок XX ст.): моногр. / О.Б. Шляхов. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010.

⁹ *Ле Гофф Ж.* История и память / Жак Ле Гофф; [пер. с франц. К. З. Акопяна]. — М.: РОССПЭН, 2013. — С. 63.

¹⁰ *Шляхов О.Б.* Вказ. праця. — С. 23–199.

¹¹ *Иванова Н.А.* Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX века / Н.А. Иванова, В.П. Желтова. — М.: Наука, 2004. — С. 326.

¹² Там же. — С. 328.

¹³ *Лозовий В.* Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради: Монографія / Віталій Лозовий. — Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. — С. 138; *Присяжнюк Ю.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. / Юрій Присяжнюк. — Черкаси: «Вертикаль» ПП Кандич С.Г., 2007. — С. 158–159.

¹⁴ Модели общественного переустройства России. XX век / Отв. ред. В.В. Шелохаев. — М.: РОССПЭН, 2004. — С. 135–136.

¹⁵ *Грегори П.* Экономический рост Российской империи (конец XIX — начало XX в.): Новые подсчёты и оценки / Пер. с англ. / Пол Грегори. — М.: РОССПЭН, 2003. — С. 247–248.

¹⁶ Детальніше про це див.: Первая революция в России: взгляд через столетие / Отв. ред. А.П. Корелин, С.В. Тютюкин. — М.: Памятники исторической мысли, 2005. — С. 21–76.

¹⁷ *Пайнс Р.* Русская революция / Ричард Пайнс / Пер. с англ. М.Д. Тименчика. — М.: РОССПЭН, 1994. — Ч. 1. — С. 64.

¹⁸ *Вебер М.* О России: Избранное / Перевод А. Кустарева / Макс Вебер. — М.: РОССПЭН, 2007. — С. 67. Из наукової біографії останнього російського царя, написаної відомим російським істориком О. Бохановим, попри прагнення автора зберегти «нейтралітет» в оцінках, все ж можна зробити висновок, що Микола II виявився не готовим до вирішення тих проблем, які стояли перед Російською імперією. Див.: *Боханов А.Н.* Николай II / А.Н. Боханов. — М.: Вече, 2008. — (Императорская Россия в лицах).

¹⁹ Відомі російські вчені-історики видали колективну монографію, в якій здійснено системний аналіз основних моделей розвитку Російської імперії: Див.: Модели общественного переустройства России. XX век / Отв. ред. В.В. Шелохаев. — М.: РОССПЭН, 2004. Проте, суттєвим недоліком зазначеного видання є те, що в ньому не враховано інтелектуальний доробок діячів національних політичних партій, які діяли в країні, зокрема соціал-демократичних. Без його врахування зазначене дослідження є неповними.

²⁰ *Энгельс Ф.* Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // К. Маркс і Ф. Энгельс. Твори. — К.: Вид-во політ. літератури УРСР, 1965. — Т. 20. — С. 10.

²¹ Коли марксизму не буде // Україна модерна. — 2009. — № 14 (3). — С. 11.

²² Марксизм як традиція і перспектива [форум] // Україна модерна. — 2009. — № 14 (3). — С. 61.

²³ *Мартов Л.* Социал-демократия 1905–1907 гг. / Л. Мартов // Общественное движение в России в начале XX-го века / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. — Т. 3, кн. 5: Партии — их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. — СПб: Общественная польза, 1914. — С. 537–538; *Мартов Л.* Политические партии в России / Л. Мартов. — СПб: Новый мир, 1906. — С. 21.

²⁴ Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 566–568.

²⁵ *Кривогуз И.М.* Второй Интернационал. 1889–1914 / И.М. Кривогуз. — М.: Мысль, 1964. — С. 487–490; *Козловский Ч.* Очерки истории польского рабочего движения / Чеслав Козловский. — М.: Политиздат, 1980.

²⁶ Политические партии России: история и современность. Под ред. проф. А.И. Зевелева, проф. Ю.П. Свириденко, проф. В.В. Шелохаева. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 76.

²⁷ *Р.М.* Інтернаціоналізм // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович / [Перевидання в Україні]. — Львів: НТШ у Львові, 1994. — С. 879–880.

²⁸ Политические партии России: история и современность. — С. 228.

²⁹ *Lamis, Andrew P.* Some Observations on the Ukrainian National Movement and the Ukrainian Revolution, 1917–1921 // Harvard Ukrainian Studies. — 1978. — Vol. 2. — № 4 (December). — P. 527–528.

³⁰ *Мартов Л.* История российской социал-демократии / Л. Мартов. — М.: Книга, 1918. — С. 5.

³¹ Зазначеній проблемі присвячена велика кількість досліджень. Див. найновіші з них: *Иванова Н. А.* Сословно-классовая структура России...; *Иванова Н. А.* Сословное общество Российской империи (XVIII — начало XX века) / Н. А. Иванова, В. П. Желтова. — М.: Новый хронограф, 2010.

³² *Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90 років XIX ст. / І. О. Гуржій. — К.: Наукова думка, 1968; *Історія народного господарства Української РСР*: у 3 т., 4 кн. [Гол. ред. кол. І. І. Лукинов (гол. ред.)]. — К.: Наукова думка, 1983. — Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій / Авт. тому Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.), В. О. Голобуцький, І. Г. Рознер; *Історія робітничого класу Української РСР у двох томах* / [ред. кол. А. Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін.]. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 1 [Ред. кол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.), І. О. Гуржій, Й. Т. Щербина, О. І. Лугова (секр.)]; *Лось Ф. Є.* Робітничий клас України в 1907–1913 рр. / Ф. Є. Лось. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962; *Лось Ф. Є.* Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX — 1904 г.) / Ф. Е. Лось. — Киев: Госполитиздат УССР, 1955; *Мельник Л. Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972; *Нестеренко О. О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. — К.: Держполітвидав УРСР, 1952; *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. — К.: Держполітвидав УРСР, 1962. — Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво; *Парасунько О. А.* Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / О. А. Парасунько. — К.: Изд-во АН УССР, 1963 та ін.

³³ *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії // В. І. Ленін. Повне зібрання творів. — [5-е вид.]. — К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. — Т. 3. — 1970. — С. 478; *История рабочего класса России. 1861–1900* / Отв. ред. Л. М. Иванов. — М.: Наука, 1972. — С. 19; *Рашин А. Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки / под. ред. акад. С. Г. Струмилина / А. Г. Рашин. — М.: Гос. статистическое изд-во, 1956. — С. 321–322.

³⁴ *Иванова Н. А.* Структура рабочего класса России. 1910–1914. Отв. ред. С. В. Тютюкин / Н. А. Иванова. — М.: Наука, 1987. — С. 34.

³⁵ Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: в 2 т. [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т. 1. — С. 621; *Шляхов О. Б.* Вказ. праця. — С. 23. У праці відомого українського дослідника Л. Г. Мельника завершення промислової революції датується початком 1890-х рр. (Див.: *Мельник Л. Г.* Вказ. праця. — С. 237).

³⁶ *Иванова Н. А.* Сословно-классовая структура России... — С. 467; У науковій літературі наводяться й інші цифри, що зумовлюється недоліками тодішньої статистики, різною методикою обчислень, а у працях радянської доби також прагненням засвідчити «зрілість» капіталістичного ладу та обґрунтувати об'єктивність більшовицької соціалістичної революції. Див.: *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / Богдан Кравченко [Пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко]. — К.: Основи, 1997. — С. 64; *Рашин А. Г.* Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки. Под. ред. акад. С. Г. Струмилина / А. Г. Рашин. — М.: Изд-во соц.-эк. лит-ры, 1958. — С. 171; *Хромов П. А.* Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России: Учебное пособие / П. А. Хромов. — М.: Высшая школа, 1982. — С. 152 та ін.

³⁷ *Иванова Н. А.* Сословно-классовая структура России... — С. 467.

³⁸ Там же.

³⁹ *Рашин А.Г.* Формирование рабочего класса России. — С. 3; *Иванова Н.А.* Структура рабочего класса России. — С. 34.

⁴⁰ *Кирьянов Ю.И.* Жизненный уровень рабочих России (конец XIX — начало XX в.) / Ю.И. Кирьянов. — М.: Наука, 1979. — С. 274.

⁴¹ *Иванова Н.А.* Сословно-классовая структура России... — С. 472–473.

⁴² Там же. — С. 474. У дослідженнях радянської доби наводились суттєво вищі цифри чисельності індустріальних робітників України в 1913 р: Ф. Лось — 549,4 тис.; О. Нестеренко — 631,6 тис. (без робітників по видобутку та обробці каміння) і загалом — 642 тис.; в узагальнюючій праці з історії України — 799 тис. Див.: Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. [Гол. ред. кол. Ю.Ю. Кондуфор (гол. ред.)]. — Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900–1917) [ред. кол. Ф.Є. Лось (відп. ред.), автор. кол.: В.Г. Сарбей, Р.Г. Симоненко, Л.В. Матвєєва та ін.]. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 245; *Лось Ф.Є.* Робітничий клас України в 1907–1913 рр. — С. 47; *Нестеренко О.О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. — С. 131, 133; *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 427.

⁴³ *Иванова Н.А.* Сословно-классовая структура России... — С. 332.

⁴⁴ Там же. — С. 474.

⁴⁵ Там же. — С. 474, 476–477.

⁴⁶ История рабочего класса СССР [Гл. ред. кол. С.С. Хромов, А.Л. Нарочницкий]: Рабочий класс России 1907 — февраль 1917 г. / Акад. наук СССР, Ин-т ист. СССР, Всесоюз. центр. совет проф. союзов, Высш. шк. профдвижения; Отв. ред. В.Я. Лаврычев. — М.: Наука, 1982. — С. 54.

⁴⁷ *Уткин А.И.* К вопросу о численности и составе РСДРП в 1905–1907 гг. / А.И. Уткин // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. / Отв. ред. А.П. Корелин. — М.: Институт истории СССР АН СССР, 1987. — С. 30–45.

⁴⁸ *Киселёв И.Н.* Политические партии в России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение (количественный анализ) / И.Н. Киселёв, А.П. Корелин, В.В. Шелохаев // История СССР. — 1990. — № 4. — С. 77–78.

⁴⁹ *Варгатюк П.Л.* 1898–1917: маловідомі сторінки історії / П.Л. Варгатюк, П.М. Шморгун // Маршрутами історії / Упоряд. Ю.І. Шаповал; Ред. кол.: Ф.М. Рудич, І.Ф. Курас та ін. — К.: Політвидав України, 1990. — С. 13–14.

⁵⁰ *Уткин А.И.* Указ. соч. — С. 38; *Киселёв И.Н.* Указ. соч. — С. 77–78.

⁵¹ *Гуменюк С.К.* Проскурів у революції 1905–1907 рр. / С.К. Гуменюк // Тези доповідей VI-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю Перемоги Радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 21–23 трав. 1985 р. / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського; [редкол.: Л.В. Баженов, І.С. Винокур (відп. ред.), С.К. Гуменюк та ін.]. Секція історії дожовтневого періоду. — Кам'янець-Подільський: [Ярмолинецька друк.], 1985. — С. 6–7; *Зекцер А.* 1905 рік на Поділлі / А. Зекцер. — Вінниця: [Б. в.], 1925. — Ч. 2: Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904–1906 рр. — 1925. — С. 40, 75–77, 87–90, 96; Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. — С. 11; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. — С. 10; *Новиков П.О.* Нові дані про пересилку марксистської літератури в Росію / П.О. Новиков // Укр. іст. журнал. — 1961. — № 2. — С. 62; *Новиков П.А.* Революционное движение в Подольской губернии в годы первой

русской революции (1905–1907 гг.): автореф. дис... канд. ист. наук / П.А. Новиков; Новосибирский государственный университет. — Новосибирск, 1967. — С. 11; *Федьков О.М.* Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки: Монографія / О.М. Федьков. — Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2007. — С. 137; Центральный державный исторический архив, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 301, оп. 1, спр. 564, арк. 551, 551 зв., 589, 589 зв.; спр. 568, арк. 9–10; спр. 573, арк. 5–5 зв.; спр. 750, арк. 10; спр. 1127, арк. 31 зв., 41; спр. 1132, арк. 169; спр. 1157, арк. 2–2 зв.; спр. 1735, арк. 80–81; спр. 1736, арк. 1; ф. 301, оп. 2, спр. 14, арк. 100–100 зв., 133, 163; спр. 16, арк. 357, 361–361 зв., 546–546 зв.; спр. 22, арк. 72–74 зв.; спр. 401, арк. 27; ф. 275, оп. 1, спр. 933, арк. 139, 139 зв.; ф. 276, оп. 1, спр. 11, арк. 10; спр. 117, арк. 17, 77; ф. 419, оп. 1, спр. 3908, арк. 14; спр. 4314, арк. 3, 13–13 зв.; Державний архів Хмельницької області, ф. 777, оп. 1, спр. 24, арк. 128–130; ф. 281, оп. 1, спр. 7818, арк. 5 зв.; спр. 7860, арк. 35; Кам'янець-Подільський міський державний історичний архів (КПМДА), ф. 228, оп. 1, спр. 7274, арк. 23–24, 97, 235, 253; спр. 7476, арк. 4, 8; спр. 7574, арк. 2.

⁵² *Пушкарева И.М.* Рабочие и партии России в канун революции 1905–1907 годов / И.М. Пушкарева // Политические партии в российских революциях в начале XX века / под ред. Г.Н. Севостьянова; Ин-т рос. истории. — М.: Наука, 2005. — С. 150.

⁵³ *Ерофеев Н.Д.* К вопросу о численности и составе партии эсеров накануне первой российской революции / Н.Д. Ерофеев // Непролетарские партии в России в трёх революциях / [отв. ред. К.В. Гусев]. — М.: Наука, 1989. — С. 124–131; *Леонов М.И.* Партия эсеров в 1905–1907 гг. Организационная структура, состав, численность / М.И. Леонов // Непролетарские партии в России в трёх революциях / [отв. ред. К.В. Гусев]. — М.: Наука, 1989. — С. 134, 136; *Леонов М.И.* Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. / М.И. Леонов. — М.: РОССПЭН, 1997. — С. 59–63.

⁵⁴ *Сігалова Н.О.* Діяльність Партії соціалістів-революціонерів в Південній Україні напередодні та в період революції 1905–1907 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.О. Сігалова; Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара. — Дніпропетровськ, 2015; *Хоптяр А.Ю.* Діяльність Партії соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні у 1896–1907 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / А.Ю. Хоптяр; Кам'янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка. — Кам'янець-Подільський, 2015.

⁵⁵ *Шелохаев В.В.* Провал деятельности кадетов в массах (1906–1907 гг.) // Исторические записки. — М.: Наука, 1970. — Т. 85. — С. 160.

⁵⁶ Нападки на партию Народной свободы и возражения на них / Под ред. А.А. Кизеветтера. — М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1906. — С. 24.

⁵⁷ *Шелохаев В.В.* Численность и состав кадетской партии / В.В. Шелохаев // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. Количественный анализ / [под ред. А.П. Корелина]. — М.: АН СССР, 1987. — С. 100–103.

⁵⁸ *Білоус А.О.* Діяльність Конституційно-демократичної партії в Україні під час Першої російської революції (1905–1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Білоус Алла Олександрівна; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — Київ, 1993. — С. 24.

⁵⁹ *Кирьянов Ю.И.* Правые партии в России. 1911–1917 гг. / Ю.И. Кирьянов. — М.: РОССПЭН, 2001. — С. 188–189; КПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 7686, арк. 310.

⁶⁰ *Степанов А.* Союз русского народа (СРН) / А. Степанов // Чёрная сотня. Историческая энциклопедия. 1900–1917. [Отв. ред. О.А. Платонов]. — М.: Крафт+, Институт русской цивилизации, 2008. — С. 513–514; *Степанов С.А.* Чёрная сотня в России. 1905–1914 гг. — М.: Изд-во ВЗПИ, А/О «Росвузнаука», 1992. — С. 214–236; *Омельяничук И.В.* Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914): Монография / И.В. Омельяничук. — Киев: МАУП, 2007. — С. 120–127; *Лакёр У.* Чёрная сотня.

Происхождение русского фашизма. Пер. с англ.. Вадима Меникера / Уолтер Лакёр. — М.: Текст, 1994. — С. 60.

⁶¹ *Омельячук И. В.* Указ. соч. — С. 124.

⁶² *Козловский Ч.* Указ. соч. — С. 11.

⁶³ *Иванова Н.А.* Сословно-классовая структура России... — С. 480–481. Ми свідомо оминаємо увагою ту частину польського робітництва, що перебувало в Австро-Угорській та Німецькій імперіях. Про це див.: *Козловский Ч.* Указ. соч. — С. 11.

⁶⁴ *Иванова Н.А.* Структура рабочего класса России. — С. 59–60.

⁶⁵ *Пухлов Н.Н.* Польское рабочее движение. 1890–1904 гг. / Н.Н. Пухлов. — М.: Наука, 1977. — С. 5; *Козловский Ч.* Указ. соч. — С. 7.

⁶⁶ *Лешинский Я.* Еврейское население России и еврейский труд / Яков Лешинский // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. — Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры, Минск: ООО «МЕТ», 2002. — С. 188.

⁶⁷ Там же. — С. 189.

⁶⁸ Там же. — С. 200, 203; *Мальте Р.* Варшава в эпоху перемен: царское господство и городская модернизация (1890–1915 гг.) / Рольф Мальте // Траектория в сегодня: россыпь историко-биографических артефактов: (к юбилею профессора И. В. Нарского) / Под ред. О.С. Нагорной, О.Ю. Никоновой, Ю.Ю. Хмелевской. — Челябинск: Энциклопедия, 2009. — С. 171.

⁶⁹ Там же. — С. 203.

⁷⁰ *Иванова Н.А.* Структура рабочего класса России. — С. 164, 168.

⁷¹ История рабочего класса России. — С. 27; История рабочего класса СССР. — С. 55.

⁷² История рабочего класса России. — С. 28.

⁷³ Історія робітничого класу Української РСР. — Т. 1. — С. 134.

⁷⁴ *Білобровець О.* Діяльність польських політичних партій на Правобережжі на початку ХХ ст. / Ольга Білобровець // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. — Тернопіль: ТНПУ, 2005. — Вип. 1 — С. 258–259; ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2., спр. 219, арк. 108.

⁷⁵ *Иванова Н.А.* Сословно-классовая структура России... — С. 333.

⁷⁶ *Самарцев І.Г.* Євреї в Україні на початок ХХ ст. / І.Г. Самарцев // Укр. іст. журнал. — 1994. — № 4. — С. 27. Наведені дані загалом підтверджуються дослідженням єврейських істориків, які стверджували, що в Україні 32% євреїв були зайняті ремеслами та фабричною працею, а 40% — торгівлею. Див.: *Этингер Ш.* Новое время / Ш. Этингер // История еврейского народа / под. ред. Ш. Этингера — Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры, 2002. — С. 420.

⁷⁷ *Єкельчик С.* Історія України: народження модерної нації / Сергій Єкельчик; аториз. пер. з англ. А. Цимбал. — К.: Laugus, 2011. — С. 80–81; *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Ярослав Грицак. — К.: Критика, 2004. — С. 66–67.

⁷⁸ *Островский З.* (тов. Зяма) Бунд (Его прошлое, настоящее и будущее). Изд. Екатеринославского районного комитета ЕСДРП (Поалей-Цион). — Екатеринбург: Тип. К. А. Андрущенко, 1917. — С. 8.

⁷⁹ *Мацюк О.К.* Аграризація жидівства України на тлі загальної економіки / О.К. Мацюк. — Прага: Друкарня Legiografie, 1932. — С. 11.

⁸⁰ Водночас, як свідчить дослідження українського історика А.І. Бородія, всупереч законодавчим заборонам, єврейські підприємці все ж здійснювали активну економічну діяльність в аграрній сфері. Див.: *Бородій А.І.* Євреї в аграрних відносинах на території

Правобережної України в 1861–1914 роках: автореф. дис. ... канд іст. наук: 07.00.01 / Бородій Андрій Іванович; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. — Кам'янець-Подільський. — С. 9–10, 12.

⁸¹ Детальніше див.: *Миндлин А.* Государственные политические и общественные деятели Российской империи в судьбах евреев. 1762–1917. Справочник персоналий / Александр Миндлин. — СПб: Алетейя, 2007. (Серия: «Левифан: Государство. Общество. Личность»); *Ульянова Г.Н.* Законодательство о евреях в Российской империи, XIX — начало XX века / Г.Н. Ульянова // Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, XIX — начало XX в. / отв.ред.: Б.В. Ананьич, Д. Дальманн, Ю.А. Петров. — М.: РОССПЭН, 2010. — С. 314–332. — (Экономическая история. Документы, исследования, переводы); *Щербак Н.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX століття): монографія / Надія Щербак. — К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. — С. 309–433.

⁸² *Островский З.* (тов. Зяма) Указ. соч. — С. 16.

⁸³ *Гончаров В.В.* Єврейське населення Південно-Східної України. 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гончаров Володимир Володимирович; Донецький національний університет. — Донецьк, 2005. — С. 11–12; *Беловинский Л.В.* Иллюстрированный энциклопедический историко-бытовой словарь русского народа XVIII — начало XX в. / Л.В. Беловинский. — М.: Эксмо, 2007. — С. 532.

⁸⁴ *Киржниц А.Д.* 1905. Еврейское рабочее движение. Обзор, материалы и документы / ред. и вступ. ст. М. Рафеса. — М.; Л.: Гиз, 1928. — С. 26–27.

⁸⁵ Бунд. Документы и материалы. 1894–1921. — М.: РОССПЭН, 2010. — С. 309–310.

⁸⁶ *Этингер Ш.* Новое время. — С. 421.

⁸⁷ *Самарцев І.Г.* Вказ. праця. — С. 23.

⁸⁸ Западные окраины Российской империи / Л.А. Бережная [и др.]; науч. ред. М. Долбилов, А. Миллер. — М.: Новое литературное обозрение, 2006. — С. 308.

⁸⁹ *Лешинский Я.* Указ. соч. — С. 209.

⁹⁰ Економічна історія України. — С. 605.

⁹¹ Там само. — С. 126.

⁹² Історія робітничого класу Української РСР. — С. 131.

⁹³ История рабочего класса СССР. — С. 55–57.

⁹⁴ *Валетов Т.Я.* Чем жили рабочие люди в городах Российской империи конца XIX — начала XX в.? / Т.Я. Валетов // Социальная история. Ежегодник, 2007 / Редкол.: И.Ю. Новиченко, А.К. Соколов, К.М. Андерсон (отв. ред.) и др. — М.: РОССПЭН, 2008. — С. 178.

⁹⁵ Історія робітничого класу. — С. 226, 354; История рабочего класса СССР. — С. 60–78; *Иванова Н.А.* Структура рабочего класса России. — С. 107.

⁹⁶ *Фельдман М.А.* Указ. соч. — С. 23.

⁹⁷ Там же. — С. 24.

⁹⁸ *Шляхов О.Б.* Вказ. праця. — С. 154–159.

⁹⁹ Там само. — С. 159.

¹⁰⁰ *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість. — С. 66.

¹⁰¹ *Калмакан І.К.* Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX столітті: Дослідження / І.К. Калмакан, О.Б. Бриндак. — Одесса: Астропринт, 1997. — С. 22.

¹⁰² Економічна історія України. — С. 66–67.

- ¹⁰³ *Кравченко Б.* Вказ. праця. — С. 64–65.
- ¹⁰⁴ *Лось Ф.Е.* Формирование рабочего класса. — С. 95.
- ¹⁰⁵ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 141.
- ¹⁰⁶ *Кравченко Б.* Вказ. праця. — С. 66.
- ¹⁰⁷ Підрахунки зроблені на основі: *Уткин А.И.* Указ. соч. — С. 30–45.
- ¹⁰⁸ *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ — початку ХХ ст. / Тетяна Портнова. — Дніпропетровськ: Інновація, 2008.
- ¹⁰⁹ Там само. — С. 27, 35–38.
- ¹¹⁰ Там само. — С. 41.
- ¹¹¹ Історія Української РСР. — У 8 т., 10 кн. [Гол. ред. кол. А.Г. Шевелєв (гол. ред.)]: Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (ХІХ ст.). [ред. кол. А.Г. Шевелєв (відп. ред.), автор. кол.: М.Н. Лещенко, І.О. Гуржій, Б.С. Абаліхін та ін.]. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 495–498.
- ¹¹² *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. — Мюнхен: Прометей, 1950. — Т. 1: Центральна рада — Гетьманщина — Директорія. — С. 17.
- ¹¹³ *Лугова О.І.* Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму / О.І. Лугова. — К.: Наукова думка, 1965. — С. 122.
- ¹¹⁴ *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. — К.: Вид-во політ літ-ри України, 1968. — С. 26.
- ¹¹⁵ *Лещенко М.Н.* Українське село в революції 1905–1907 рр. / М.Н. Лещенко. — К.: Наукова думка, 1977. — С. 68.
- ¹¹⁶ *Рындзюнский П.Г.* К определению размеров аграрного перенаселения в России на рубеже ХІХ–ХХ вв. / П.Г. Рындзюнский // Социально-экономическое развитие России. — М.: Наука, 1986. — С. 155–172.
- ¹¹⁷ *Лось Ф.Є.* Класова боротьба в українському селі. 1907–1914 / Ф.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. — К.: Наукова думка, 1976. — С. 22.
- ¹¹⁸ *Воронкова С.В.* Российская промышленность начала ХХ века: источники и методы изучения / С.В. Воронкова. — Москва: Мосгорархив, 1996. — С. 112; *Иванова Н.А.* Сословно-классовая структура России... — С. 478.
- ¹¹⁹ *Раковский Л.Э.* Сахарная промышленность Украины во второй половине ХІХ века (социально-экономический очерк) / Л.Э. Раковский. — Чернигов: Областное управление статистики, 1992.
- ¹²⁰ Там же. — С. 3.
- ¹²¹ Там же. — С. 188.
- ¹²² *Реєнт О.П.* Вказ. праця. — С. 141.
- ¹²³ Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. / [Гол. ред. кол. І.І. Лукінов (гол.ред.)]: Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій / Авт. тома Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.), В.О. Голобуцький, І.Г. Рознер. — Київ: Наукова думка, 1983. — С. 311–312.
- ¹²⁴ История рабочего класса России. — С. 31.
- ¹²⁵ Там же. — С. 11; *Парасунько О.А.* Положение и борьба рабочего класса Украины. — С. 73–74.
- ¹²⁶ *Нестеренко А.А.* Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце ХІХ и начале ХХ в. / А.А. Нестеренко. — М.: Госполитиздат, 1954. — С. 63.
- ¹²⁷ *Лось Ф.Є.* Робітничий клас України... — С. 93.
- ¹²⁸ *Задорожнюк А.* Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця ХVІІІ — початку ХХ ст. / Андрій Задорожнюк, Олександр Реєнт. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008.

- ¹²⁹ Там само. — С. 189.
- ¹³⁰ Там само. — С. 170–171.
- ¹³¹ Там само. — С. 171.
- ¹³² Там само. — С. 189.
- ¹³³ *Лось Ф.Є.* Робітничий клас України... — С. 92–93.
- ¹³⁴ *Нестеренко А.А.* Очерки истории промышленности... — С. 65.
- ¹³⁵ *Лось Ф.Є.* Робітничий клас України... — С. 93.
- ¹³⁶ *Гуменюк А.О.* Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А.О. Гуменюк // Укр. іст. журнал. — 1993. — № 10. — С. 82–83.
- ¹³⁷ *Комарніцький О.Б.* Містечка Правобережної України в добу Української революції 1917–1920 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Комарніцький Олександр Борисович; Кам'янець-Поділ. держ. ун-т. — Кам'янець-Подільський, 2005. — С. 40.
- ¹³⁸ *Комарніцький О.Б.* Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917–1920 рр.: монографія / О.Б. Комарніцький. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. — С. 44; *Завальнюк О.М.* Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. — Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. — С. 40.
- ¹³⁹ *Задорожнюк А.* Вказ. праця. — С. 149.
- ¹⁴⁰ *Гуменюк А.О.* Вказ. праця. — С. 83.
- ¹⁴¹ *Бен Цви И.* К истории рабочего сионизма в России / Ицхак Бен Цви // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. — Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры, Минск: ООО «МЕТ», 2002. — С. 276–277 (Памятники еврейской исторической мысли).

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2015 р.

А.Н. Федьков

**РАБОЧИЙ КЛАСС И СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЯ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ:
ДИАЛЕКТИКА ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ СПЕЦИФИКИ
УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ в конце XIX — начале XX в.**

В статье отмечается, что в результате развития капитализма и модернизации в Российской империи произошли значительные прогрессивные изменения в развитии экономики, в социальной структуре общества, увеличивались удельный вес городского населения и роли городов в жизни страны. В то же время, в основе политической системы была идея абсолютизма и царизм всячески ограничивал деятельность политических партий и общественных организаций, а его этноконфессиональная политика усиливала неравноправие наций. Все указанное свидетельствовало о конфликтности процесса модернизации и необходимость изменений в стране. Среди многих альтернативных правительственному курсу моделей развития общества существовала социал-демократическая, которая основывалась на марксизме. Все марксистские партии и объединения романовской России, по предложенной автором классификации, делились на интернациональные (РСДРП, СДКПиЛ, Украинская социал-демократический союз) и национальные (все другие, в том числе и РУП (УСДРП)). Несмотря на

единую идеологическую основу, первые выступали за приоритет социальных аспектов в революционной борьбе и за построение единой централизованной марксистской партии с автономными национальными секциями. Вторые разделяли принципы классовой революционной борьбы, однако в то же время выступали в защиту национальных прав угнетенных наций и за обеспечение их государственно-правового статуса в будущем. В партийном строительстве они были сторонниками федеративного устройства РСДРП или даже отстаивали самостоятельное существование национальных марксистских партий.

Социал-демократы представляли себя партиями рабочего класса, численность которого в Российской империи неуклонно росла во второй половине XIX и в начале XX в. И хотя пролетарии составляли меньшинство населения страны, однако они были политически и социально активной группой. Пролетариат был полиэтническим по составу, что создавало предпосылки для деятельности интернациональных и национальных марксистских партий. Отмечены национальные и региональные особенности рабочих. В украинских губерниях империи преобладал русский пролетариат. Существовала специфика индустриального, ремесленного и кустарного, а также сельскохозяйственного рабочего класса.

Ключевые слова: модернизация, социал-демократия, марксизм, рабочий класс, национальный, интернациональный.

O.M. Fedkov

THE WORKING CLASS AND THE SOCIAL-DEMOCRACY IN THE RUSSIAN EMPIRE: DIALECTICS RELATIONS IN THE CONTEXT OF SPECIFIC UKRAINIAN PROVINCE in the end of XIX — early XX century

The article notes that as a result of the development of capitalism and modernization in the Russian Empire, there have been significant changes in the progressive development of the economy and the social structure of society, increasing the proportion of the urban population and the role of cities in the country. At the same time, the basis of the political system was the idea of absolutism and the tsarist government in every possible way to restrict the activities of political parties and public organizations, and its ethno-confessional policy intensified inequality of nations. All the above evidence of the conflict process of modernization and the need for change in the country. Among the many alternatives, the government's course of development of society models existed Social-Democratic Party, which was based on Marxism. All the Marxist parties and associations of Romanov Russia, according to the proposed classification of the author, divided into international (RSDLP SDKPiL, Ukrainian Social-Democratic Union) and national (all others, including RUE (USDPR)). Despite the common ideological basis, first advocated the priority of the social aspects of the revolutionary struggle and construction of a single centralized Marxist party with autonomous national sections. The second-class shared principles of the revolutionary struggle, but at the same time defended the national rights of the oppressed nations and to ensure their state-legal status in the future. The party building they were supporters of the federal structure of the RSDLP or even defended the existence of independent national Marxist parties.

The Social Democrats presented themselves to the working class parties, which number in the Russian Empire has grown steadily in the second half of the XIX and early XX century. While proletarians were a minority of the population, but they were politically and socially active group. The proletariat was a multi-ethnic composition, which created the preconditions

for the activities of international and national Marxist parties. Noted national and regional peculiarities of the workers. In the Ukrainian provinces of the empire dominated by the Russian proletariat. There was the specificity of the industrial, craft and handicraft, as well as the agricultural working class.

Keywords: *modernization, social democracy, Marxism, the working class, national, international.*